

Roman Džambazovič: Rodinné správanie v demografických dátach
Bratislava: Stimul 2012, 121 s. ISBN 987-80-8127-052-9

Priznám sa, že k opodstatnenosti „predmetových“ skrípt v dnešnej dobe mám dost ambivalentný postoj. Považujem ich sčasti za prežitok minulosti, keď kvôli nedostatku takmer akejkolvek dostupnej literatúry bolo potrebné študentom ponúknuť „v kocke“ základy nejakej vednej disciplíny. Je možné stretnúť sa i s názorom, že skriptá boli vo významnejšej miere zavedené predovšetkým v časoch, keď „strana a vláda“ potrebovala vychovať z poslušných robotníckych kádrov jej verných spoľahlivých riadiacich pracovníkov, sudcov, skrátka novú a poslušnú „elitu“, pri ktorej vzdelávaní nebolo nutné a funkčné zaťažovať ich zbytočnými detailmi a súvislosťami. Mnohé vedné disciplíny tak boli redukované do podoby niekoľko desaťstranových skrípt s najdôležitejšími pojmami a poučkami – ich osvojenie a poslušné reprodukovanie potom stačilo na to, aby aj adepti s dovedy absolvovanými niekoľkými „ľudovými“ úspešne absolvovali večerné či v niektorých odboroch dokonca aj riadne univerzity a úspešne nastúpili do významných funkcií ako predvoj robotníckej triedy.

Ak nazrieme na dnešnú situáciu so štipkou idealizmu, mohli by sme tvrdiť, že v dobe, keď sú študentom dostupné knihy a odborné texty v najrôznejších podobách, médiách i jazykoch, písanie skrípt sa stalo prežitkom. Ak na tú istú situáciu nazrieme cez prizmu skepticizmu, môže byť opodstatnené konštatovať, že skriptá sú stále významnou pomôckou na tých vzdelávacích inštitúciách, ktoré vďaka politike sprístupňovania vysokoškolského vzdelávania masám chcú vydláždíť študentom cestu k titulom zjednodušením ich práce a formalizovaním procesu skúšania. Našťastie sa občas v predajniach vysokoškolských skrípt, kníhkupectvách či na fakultných webových stránkach objaví aj učebný text, ktorý svojím charakterom, štýlom spracovania i obsahovou náplňou presvedčí idealistu či skeptika o tom, že vydávanie skrípt a učebných textov môže mať zmysel. Takým je i text Romana Džambazoviča *Rodinné správanie v demografických dátach*, ktorý je primárne určený adeptom sociológie študujúcim na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, čo je ustanovizeň, ktorú nemôžeme podozrievať zo spomínaných snáh o masifikáciu univerzitného vzdelávania a ktorá si aspoň v našich slovenských podmienkach udržiava status elitného vysokoškolského pracoviska.

Učebný text R. Džambazoviča je rozdelený do šiestich hlavných kapitol, analyzujúcich niektoré zo základných demografické procesov a ukazovateľov, s ktorými sociológovia rodiny najčastejšie pracujú – *Štruktúra domácností, Pôrodnosť a plodnosť, Narodení mimo manželstva, Potratovosť, Sobášnosť a Rozvodovosť*. Nebudem sa tu bližšie venovať obsahu jednotlivých častí, skôr upozorním na niektoré zaujímavé fakty a súvislosti, ktoré sa mi pri čítaní textu objavili.

Najskôr však vyzdvihnem to, čo na Rodinnom správaní v demografických dátach oceňujem asi najviac a čo zrejme spôsobuje, že sa text číta dobre a je zaují-

mavý. Nejde totiž o typické skriptá, hutným a odborne suchým jazykom opisujúce základné pojmy, vymedzenia, definície, aj keď tieto pojmy a definície sa v knižke nachádzajú. Jednotlivé kapitoly sú písané ako príbeh, naznačujúci nielen stav, ale aj vývoj daného ukazovateľa na Slovensku, ktorý je navyše daný do európskeho kontextu a porovnávaný so situáciou v krajinách Európskej únie. Text v dobrom slova zmysle uniká od formálneho učebného textu k štúdii, ktorá prináša definície a vymedzenia základných pojmov. Teoretické koncepcie, definície a poučky sú organicky začlenené do príbehu, vyskytujú sa v kontexte a čitateľ sa tak s nimi zoznamuje prirodzene, keďže vyplývajú z logiky deja. Autor sa niekde nevyhne ani niektorým hodnotiacim či hodnotovým stanoviskám, spôsob písania mu to však umožňuje a tieto tvrdenia nepôsobia v texte rušivo. Pri opise zmien vyberá príklady, ktoré čitateľom výstižne ilustrujú naznačené trendy a vysvetľujú možné príčiny vývoja. Ak by sme text posudzovali striktno ako skriptá, nevyhli by sme sa výhrade, že je na niektorých miestach trochu rozvláchny a žiadalo by sa ho zostručniť – potom by sa však podobal práve tým klasickým učebným textom, ktorých oprávnenosť v dnešnej dobe som sa v úvode snažil tak trochu spochybníť. Džambazovičov text by som preto charakterizoval ako pokus o „demografiu so sociologickým komentárom“; text takéhoto charakteru je pre študentov rozhodne zrozumiteľnejší a atraktívnejší než mnohé klasické príručky, skriptá či úvody, ktorými sa študenti niekedy márne snažia prehrýzť.

A teraz stručne k tomu, čo som už predznamenal – k výberu niektorých zaujímavých údajov a súvislostí. Leitmotívom prvej kapitoly mapujúcej zmeny v štruktúre domácností sú trendy nárastu neúplných rodinných domácností, poklesu podielu rodinných domácností a predovšetkým nárastu počtu domácností jednotlivcov. Značnú výpovednú hodnotu má najmä tempo nárastu domácností jednotlivcov – od roku 1961 po rok 2001 je to viac než trojnásobné zvýšenie ich podielu na celkovej štruktúre domácností. Podiel dospeléj populácie Slovenska žijúcej v domácnostiach jednotlivcov sa zvýšil v poslednom desaťročí 20. storočia (medzi sčítaniami obyvateľstva, domov a bytov v rokoch 1991 a 2001) z 10,1 % na 15,5 %. V tejto časti venovanej štruktúre domácností autor pochopiteľne vychádza práve zo sčítaní obyvateľstva, domov a bytov a ako aj sám uvádza, v čase písania publikácie ešte neboli dostupné výsledky z posledného sčítania obyvateľstva, domov a bytov z roku 2011. Je škoda, že pri písaní publikácie autor nemal možnosť do nej začleniť tieto údaje, ktoré by zrejme ukázali ďalšie zintenzívnenie niektorých spomínaných trendov. Túto skutočnosť však nemožno autorovi vyčítať – pravidlá publikovania akademických textov často nedovoľujú čakať na situáciu, keď budeme mať všetky dôležité údaje pohromade – v mnohých prípadoch by to totiž znamenalo odklad vydania ad infinitum.

Najrozsiahlejšou časťou publikácie je kapitola zaoberajúca sa pôrodnosťou a plodnosťou, čo len zvýrazňuje kľúčový význam týchto ukazovateľov pri skúmaní demografického a rodinného správania. Autor ukazuje, že k poklesom pôrodnosti na Slovensku dochádza v niekoľkých vlnách, od 30. rokov 20. storočia až po nám známy dlhodobý a trvalý pokles, ktorý trvá už od polovice 70. rokov a nie je tak

len záležitosťou obdobia po roku 1990. Navyše, v prvom desaťročí nového tisícročia zaznamenávame postupný nárast mier pôrodnosti, resp. ich stabilizáciu. V tejto časti Džambazovič poukazuje na diferenciaciu reprodukčného správania podľa veku i vzdelania. Na základe niektorých demografických analýz upozorňuje predovšetkým na nízku intenzitu plodnosti stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou a vysvetľuje dôvody, ktoré práve pred túto skupinu žien môžu klásť najväčšie bariéry pri zakladaní rodiny (napríklad ich krehké postavenie na meniacom sa trhu práce). Práve u tejto vzdelanostnej skupiny (a nie u vysokoškoláčok) predpokladá výraznejší príklon k modelu jednodetnosti. Autor tiež opakovane zdôrazňuje, že úroveň plodnosti môže v našich podmienkach dosahovať vyššie hodnoty za predpokladu, že sa podarí presadiť opatrenia smerujúce k úspešnejšej harmonizácii rodinných a pracovných povinností a upraviť systém starostlivosti o maloleté deti i podmienky rodičovskej dovolenky tak, aby neboli pracujúce matky na trhu práce znevýhodňované. Toto stanovisko je v súlade so závermi väčšiny slovenských i českých autoriek a autorov, ktorí sa tejto téme venujú.

Tretia kapitola je venovaná mimomanželským pôrodom. V nej autor ilustruje výrazný nárast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva (z hodnoty 5,4 % zo všetkých narodených v roku 1950 až na 33 % podiel zo všetkých živonarodených v roku 2010). Ukazuje sa však, že veľká časť mimomanželskej pôrodnosti už od 90. rokov pripadá na ženy so základným a učňovským vzdelaním a aj v súčasnosti sa najmenej nemanželských detí rodí vysokoškolsky vzdelaným ženám. Rodenie detí mimo manželstva sa tak „stáva jednou z foriem reprezentácie sociálnych nerovností“ (s. 59) Rastúci podiel nemanželsky narodených detí podľa autora nie je ani tak hodnotovou zmenou súvisiacou s druhým demografickým prechodom, ale je skôr vysvetliteľný ako charakteristika sociálno-ekonomického znevýhodnenia. Džambazovič konštatuje, že manželská plodnosť naďalej zostáva rozhodujúcou zložkou plodnosti na Slovensku.

Positívne sa vyvíjajú trendy v potratovosti, čo je námetom ďalšej časti práce. Počet potratov v roku 2010 (údaje z tohto roku sú posledné, ktoré sú v knihe zachytené) sú historickým minimom od roku 1958, ešte potešiteľnejší je trend poklesu za posledné dvadsaťročie, v ktorom hrubá miera potratovosti klesla z 11,3 potratov na 3,2 potratov na tisíc obyvateľov v roku 2010. Aj v tomto prípade je vzdelanie významnou diferenciačnou charakteristikou a v súčasnosti „je vyšší počet a väčší podiel tehotenstiev ukončených interrupciou, u žien s nižším vzdelaním (najmä stredoškolským bez maturity). Naopak, najnižší počet interrupcií, ako aj podiel tehotenstiev ukončených interrupciou, pripadá na Slovensku na vysokoškolsky vzdelané ženy.“ (s. 70-71) Autor to nepripisuje len lepšiemu poznaniu a využívaniu antikoncepčných prostriedkov u vysokoškoláčok, ale aj vysokej miere želaného a plánovaného tehotenstva, ktoré najčastejšie realizujú v manželskom zväzku.

Piata kapitola hovorí o sobášnosti. Počas dlhého obdobia sa populácia na Slovensku vyznačovala nízkym sobášnym vekom a nadštandardnou mierou sobášnosti, čo bolo spôsobené jednak silným hodnotovým vplyvom kresťanstva

a v druhej polovici 20. storočia i pronatalitnými a promanzželskými opatreniami socialistického štátu. Autor však správne poukazuje na to, že univerzalitu rodinného správania v období socializmu nie je možné vnímať len v intenciách nanútenia, vstup do manželstva bol vo významnej miere slobodnou voľbou, prakticky jedinou možnosťou osamostatnenia a vstupu do sféry, kde bolo možné konať v porovnaní s inými žitými sférami slobodnejšie a samostatnejšie. Od polovice 90. rokov zaznamenávame trend odkladu sobáša do vyššieho veku, čoho prejavom je i to, že najvýraznejší vzostup počtu sobášov zaznamenáva veková skupina 30-34 – ročných mužov i žien. Počet sobášov v tejto vekovej skupine sa v poslednej sledovanej dekáde strojnásobil. Autor zdôrazňuje, že pokles sobášnosti, nárast slobodných, ale i znižovanie plodnosti a pôrodnosti je možné vysvetliť dvomi odlišnými skupinami faktorov. Prvou skupinou sú sociálno-kultúrne, t. j. ideové, hodnotové a normatívne zmeny, druhou skupinou sú štrukturálne faktory, ktoré sú odrazom nepriaznivých ekonomických podmienok transformujúcej sa spoločnosti. Upozorňuje na to, že tieto vysvetlenia nemožno chápať alternatívne ako súperiace vysvetlenia zmien v demografickom správaní, ale je potrebné vnímať ich ako kompatibilné a vzájomne sa podmieňujúce skupiny faktorov.

Posledná kapitola je venovaná rozvodovosti. Džambazovič uvádza, že jej nárast je nespochybniteľný, upozorňuje však tiež na to, že „miera rozvodovosti charakterizuje kvalitu manželských vzťahov len relatívne... Nízka miera rozvodovosti teda ešte automaticky nevytvára o ideálnom manželskom spoluzití. Rovnako ako vysoká miera rozvodovosti nevytvára o kríze či zániku rodiny.“ (s. 89) Na vývoj rozvodovosti významne vplyvajú aj legislatívne úpravy podmienok rozvodu, ku ktorým na Slovensku došlo v druhej polovici 20. storočia. Index rozvodovosti, jeho rast je primárne dôsledkom klesajúcej sobášnosti. Index rozvodovosti teda znamená počet rozvodov na 100 uzavretých manželstiev – dodávam, že je to práve táto miera, ktorá obyčajne vystupuje v masových médiách ako obľúbený strašiaci ilustrujúci domnelý fakt, že „každé druhé manželstvo končí rozvodom“, k čomu zväzda napríklad hodnota indexu rozvodovosti 47,3 % pre rok 2010. Autor taktiež v tejto časti analyzuje vplyv sociálno-demografických faktorov, ktoré determinujú úroveň rozvodovosti. Je to napríklad vek pri sobáši, počet detí (viacdetné manželstvá sa vyznačujú väčšou stabilitou) i vzdelanie, čo nás už asi neprekvapí. A opäť, tak ako je to v niektorých predchádzajúcich príkladoch, pre stabilitu rodiny najlepšie vychádzajú ľudia s vysokoškolským vzdelaním. Konkrétne, „u mužov aj žien najvyššiu intenzitu rozvodovosti mali osoby so základným vzdelaním. Naopak, najnižší priemerný počet rozvodov na jedného muža, resp. ženu pripadal na osoby s vysokoškolským vzdelaním.“ (s. 98)

Autor v závere vhodne sumarizuje a zovšeobecňuje poznatky o rodinnom správaní. Na príklade vysokoškolsky vzdelaných matiek (ktoré sú síce najtolerantnejšie k alternatívnym spôsobom usporiadania rodiny, ale samy uprednostňujú konzervatívny a tradičný spôsob rodinného správania) poukazuje na to, že príklon k postojom spájaným s druhou demografickou tranzíciou sa nemusí prejavíť aj v reálnom rodinnom správaní. Aj podľa demografky Potančokovej, ktorú v tejto súvislosti Džambazovič cituje, nie sú postoje dobrým prediktorom skutočného reprodukčného

správania. Vzťah medzi deklarovanými postojmi a reálnym správaním je vôbec zaujímavým sociologickým problémom a vyvodzovanie ďalekosiahlych záverov z výskumov na základe deklarovaných názorov, postojov a hodnôt respondentov býva často kráčaním po tenkom ľade.

K drobným nedostatkom (závažné v knihe nenachádzam) snád' len tri poznámky. Bolo by vhodnejšie v publikácii typu skript či učebného textu zjednotiť používanie výrazu „druhá demografická revolúcia“ a „druhá demografická tranzícia“ – alternatívne používanie oboch výrazov môže študentov mýliť a viesť k domnienke, že ide o rôzne javy. Druhá poznámka sa týka pojmu rekuperácia, ktorý autor v skriptách, na rozdiel od mnohých iných demografických pojmov, nedefinuje (aj keď šikovný študent z kontextu samozrejme zistí, čo rekuperácia znamená). No a na niekoľkých miestach rušivo pôsobí (i keď kvalitu textu zásadne neznižuje) opakovanie tej istej myšlienky, dokonca i v tom istom odseku.

Kniha je dostupná nielen pre študentov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, ale pre akéhokoľvek záujemcu. Je totiž voľne prístupná na webovej stránke katedry sociológie (http://stella.uniba.sk/texty/RD_rodinne_spravanie.pdf). Veľmi to oceňujem hlavne preto, že na viacerých slovenských vysokoškolských pracoviskách je možné sa stretnúť aj s opačným prístupom – skrývaním a utajovaním informácií a vedomostí namiesto ich šírenia, ktoré by predsa malo byť základným poslaním a zmyslom akademických ustanovizní. Bratislavskej katedre sociológie patrí za tento u nás nie celkom samozrejímavý prístup uznanie.

Ivan Chorvát
Ústav vedy a výskumu, UMB, Banská Bystrica